

Forebyggende muligheter ved dynamisk språkkartlegging med TRAS-observasjoner i barnehagen

Foredrag fra konferansen *Kartlegging i barnehagen: Innhold og konsekvenser*
Utdanningsforbundet, Oslo, 20 juni 2010

Else Johansen Lyngseth høgskolelektor, Dronning Mauds Minne Høgskole, Trondheim, Norge

Email: ejl@dmmh.no

Non-reviewed presentation, Published 30 December 2010

INNLEDNING

Hensikten med denne artikkelen er å drøfte resultater fra tre ulike forskningsprosjekt som alle omhandler barnehagepersonalets erfaringer med bruk av TRAS-observasjoner. Totalt gir disse tre undersøkelsene svar fra over førti barnehager. Gjennom denne artikkelen ønsker jeg å løfte fram disse informantenes erfaringer og drøfte dem i lys av forebyggende muligheter. Problemstillingen som drøftes er: Hvilke muligheter har personalet i barnehagen for å arbeide forebyggende etter språkkartlegging av barn med TRAS-observasjoner?

Forebyggingstanken framstår som et aktivt begrep brukt i politisk sammenheng f. eks. i Stortingsmelding nr 16 ...og ingen sto igjen (Kunnskapsdepartementet, 2007) hvor det er fokus på tidlig og forebyggende innsats. I stortingsmelding nr 41 *Kvalitet i barnehagen* (Kunnskapsdepartementet, 2009b) og i NOU nr 18 *Rett til læring* (Kunnskapsdepartementet, 2009a) er det snakk om språkkartlegging som forebyggende tiltak i forhold til læring og sosial utjevning. Det står også i *Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver* (Kunnskapsdepartementet, 2006) at det påligger barnehagen et særlig ansvar for å oppdage og forebygge vansker hos barn med særskilte behov. Disse barna kan også ha behov for tilrettelegging i barnehagen for å bedre sine læringsmuligheter.

SPRÅKKARTLEGGING

I debatten omkring språkkartlegging av barn i barnehagen i Norge, som oppsto etter stortingsmelding 41 *Kvalitet i barnehagen* (Kunnskapsdepartementet, 2009b), har jeg ofte savnet en presis definisjon av begrepet kartlegging. Det kan synes som om enkelte i debatten bruker begrepet kartlegging synonymt med testing. Testing av førskolebarn skal normalt ikke utføres av barnehageansatte, med mindre det er en fagperson ansatt i barnehagen med utdanning og sertifisering i testopptak. Det er strenge profesjonelle utdanningskrav til fagpersoner som kan utføre testing av barn. Observasjon og kartlegging derimot er vanlige arbeidsmåter i de norske barnehagene. Barneobservasjoner er et viktig område i førskolelærerutdanningen (Løkken & Søbstad, 2006).

Begrepet kartlegging kan forstås på en trang og videre måte (Høigård, Mjør & Hoel, 2009). I en trang betydning av begrepet er kartlegging for eksempel en systematisk observasjon der man benytter et kartleggingsverktøy. I en vid forståelse av begrepet kan ordet kartlegging brukes som et overbegrep i forhold til en helhetlig kartlegging av barnet hvor det benyttes flere ulike utredninger, observasjoner og eventuelt tester (Lyngseth, 2008b).

TRAS-OBSERVASJONER

Observasjonsmateriellet TRAS kom på markedet i 2003, etter et prosjekt mellom Universitetet i Oslo Institutt for spesialpedagogikk, Bredtvet kompetansesenter, Eikelund kompetansesenter, Senter for atferdsforskning og Senter for leseforskning. TRAS er et strukturert observasjonsmaterieell for å kunne registrere og observere et barns språkfunksjon. Det observeres på tre hovedområder som er av betydning for utvikling av språk:

- Samspill og kommunikasjon
- Språkforståelse og språklig bevissthet
- Ekspressivt språk, uttale og produksjon

TRAS materialet består av en håndbok og et observasjonsskjema som er inndelt i forhold til aldersgruppene 2–3 år, 3–4 år og 4–5 år. Observasjonsskjemaet er formet som en sirkel hvor hvert område i sirkelen har et tilhørende observasjonsspørsmål. På grunnlag av observasjon blir barnets mestring registrert på det aktuelle observasjonsområdet ved å fylle ut feltet i sirkelen ved mestring, skravere feltet ved delvis mestring og la feltet stå tomt ved ikke mestring (Espenakk, 2003). På denne måten vil et ferdig utfylt observasjonsskjema kunne danne et bilde av den språklige funksjonen hos dette barnet på det tidspunktet observasjonen ble foretatt. Meningen med TRAS-observasjoner er altså å følge med på et barns språklige utvikling. Observasjonen er ment å utføres enten i naturlige omgivelser uten intervensjon fra observatør, eller i dynamisk samspill med en voksen for å se hva slags hjelp og hvor mye hjelp barnet trenger for mestring på et område (Solheim, 2003). Dette refererer til en dynamisk arbeidsmåte i kartleggingen av barns språk.

DYNAMISK KARTLEGGING

I en dynamisk kartlegging er fokus rettet mot barnet som subjekt, det personlig og spesielle med dette barnet og det legges vekt på barnets muligheter for videre vekst og utviklingsmuligheter. Dette er en arbeidsmåte som står i sterk motsetning til tradisjonell testing hvor det benyttes standardiserte oppgaver som skal utføres på en bestemt måte med målsetting om å forsøke å danne et objektivt bilde av barnet, samtidig som det rettes fokus mot eventuelle mangler, svakheter eller avvik hos barnet sett ut fra en ge-

nerell norm for testen (Duna, Frost & Monsrud, 2008).

I en dynamisk kartleggings situasjon er forholdet mellom kartleggingsleder og barnet preget av samspill, interaksjon og dialog (Hagtvet, 2004). Arbeidsformen er inspirert av Vygotskijs (1978, 1982, 1988) teori om at barn utvikler seg i en sosial kontekst i samhandling med andre. Tanken er også å finne fram til barnets utviklingspotensial, barnets nærmeste utviklingszone. Fokuset rettes mot det barnet mestrer i dag alene eller med støtte fra en person i omgivelsene. Deretter ser en på hva som skal til for å støtte barnet videre i sin utvikling.

Det er også et dynamisk forhold mellom kartlegging og tiltak. Pedagogens mål med kartleggingen er å finne fram mulig pedagogiske tiltak for barnets vekst og utvikling. Kanskje må pedagogen prøve seg fram i samspill med barnet for å finne fram til en best mulig tilrettelegging for akkurat dette barnet. Etter en periode med utprøving av tiltak, kan det foretas ny kartlegging for justering av tiltakene.

FOREBYGGING

Forebyggende tiltak består i å motvirke at skader eller uønskede tilstander oppstår eller får mulighet til å utvikle seg (Hagtvet & Horn, 2008). I faglitteraturen finner vi en inndeling av forebygging i ulike nivåer (Befring 2008; Hagtvet & Horn, 2008; Killén, 2007).

Det første grunnleggende nivået betegnes ofte som allmennforebygging. Denne type forebygging utøves mot hele grupper i befolkningen. Et eksempel kan være at alle norske barn tilbys helseundersøkelse, et annet eksempel kan være pedagogiske tiltak for alle barn i barnegruppe i barnehagen. På det allmennforebyggende nivået forsøkes det å motvirke at skader eller problemer oppstår. Den allmennforebyggende tanken er en sentral politisk idé som er nedfelt i den norske helsevesen, i barnehager og skoler i dag. Alle barn skal få et helse- og opplæringstilbud som kan forebygge negativ utvikling og eventuelle nederlag (Befring, 2008).

Det neste nivået dreier seg om forebygging i forhold til identifiserte barn eller risikogrupper og kalles individrettet forebygging. Her kan det dreie seg om å forhindre en uønsket utvikling hos et barn med risiko for avvikende eller forsinket utvikling (Hagtvet & Horn, 2008). Det å kunne jobbe faglig med individforebyggende til-

tak, vil forutsette en tidlig identifikasjon av barn som er i risiko for en uheldig eller forsinket utvikling (Lyngseth, 2010).

Det siste nivået handler om å forebygge og motvirke en videre utvikling av allerede manifesterte tilstander eller problemer (Befring, 2008). Dette nivået kalles tertiærforebygging. Her kan det være snakk om barn som har kjente diagnoser, hvor det jobbes med forebyggende tiltak for å legge tilrette for en best mulig utvikling.

TRE FORSKNINGSPROSJEKT

Tre forskningsprosjekt om erfaringer med bruk av TRAS observasjoner i barnehagen danner grunnlag for artikkelens drøfting. Bue utførte i 2007 en kvantitativ studie av hvordan TRAS-materialet brukes som verktøy i barnehagen (Bue, 2007). Hun foretok en spørreundersøkelse blant 39 barnehager som svarte på et spørreskjema med fastlagte svaralternativer angående bruk av TRAS-observasjoner i barnehagen. Et utvalg av resultater fra denne undersøkelsen vil bli referert til i form av prosenttall.

De to andre forskningsprosjektene er utført av Lyngseth (2008a, 2010). Det ene prosjektet er en kvalitativ studie fra to barnehager. En styrer og en pedagogisk leder ble intervjuet om deres erfaringer med TRAS-observasjoner i barnehagen over en oppstartsperiode på et år. Det andre prosjektet er en kvalitativ studie om hvordan barnehagen og helsestasjonen kan samarbeide om barn med behov for ekstra hjelp til språkutvikling. Denne undersøkelsen ble foretatt i to storbykommuner. To helsesøstre og to pedagogiske ledere i barnehagen ble intervjuet. Noen resultater fra denne undersøkelsen blir nå publisert første gang, og referes til som Lyngseth (upublisert). Et utvalg av tidligere publiserte resultater fra disse to undersøkelsene vil bli referert til både som direkte sitater fra informantene og som indirekte sammenfatning av funn.

BEVISSTHET OG KOMPETANSEUTVIKLING

De tre forskningsprosjektene har sammenfallende funn som tyder på at personalet i barnehagen har økt sin faglige kunnskap og bevissthet om barns språk etter å ha brukt TRAS-observasjoner. Det er da interessant å se nærmere på hvordan denne økte kunnskapen framkom i det daglige arbeidet i barnehagen. En informant i barnehagen uttrykte det på denne måten:

En gjør ikke så mye nytt med TRAS, men når en setter lyskasteren på området språk, blir vi som personale bevisst på hva vi i dag gjør sammen med barna og hva vi kan gjøre i forhold til å stimulere språket. (Lyngseth, 2008a, s. 358)

Dette viser hvordan kunnskap og kompetanse om barns språk kan føre til en økt bevissthet i de voksnes verbale samhandling med barn. Å bli bevisst sin egen rolle og mulighet til å gå inn med daglig stimulering av språket på områder som faller seg naturlig i en barnehagekontekst kan være et primærforebyggende arbeid som gir gunstig effekt på språkutviklingen hos alle barn i barnehagen.

Bue (2007) fant i sin undersøkelse at det var en sammenheng mellom i hvilken grad TRAS ble benyttet og økt kompetanse hos pedagogene i barnehagen. I hennes undersøkelse svarte 47,6 % av barnehagene at de hadde økt kompetansen på språkområdet i stor grad, når TRAS ble benyttet i stor grad. Tilsvarende svarte 50 % at de hadde økt kompetansen i noen grad, når TRAS ble benyttet i noen grad. Disse funnene kan tyde på at det gir en positiv effekt i personalgruppa i forhold til bevissthet og kunnskap om barns språk, når TRAS materialet benyttes til språkbobservasjoner. Denne bevisstheten og kompetanseutviklingen gir igjen muligheter for økt grad av primærforebyggende tiltak som kommer hele barnegruppen til gode.

DYNAMISK BRUK AV TRAS-OBSERVASJONER

Arbeidsmåten barnehagene i prosjektet til Lyngseth (upublisert) benytter ved TRAS-observasjoner viser en dynamikk i samspillet med barnet når observasjonene blir utført. Dette kom til uttrykk fra en pedagogisk leder på denne måten:

Men så må jeg ofte ha en "juksesamtale" med barnet. Hvor vi prater om foran og bak, oppe og nede, holder på å leke med en del ting. For eksempel: Nå skal jeg legge den oppå, kan du gjøre sånn? Da finner jeg ut om de forstår de forskjellige begrepene. Da kan jeg også få oversikt over om de klarer uttalen på alle lydene. Det er sånn jeg jobber med det. Jeg gjør det flere ganger for å sjekke at det ikke er tilfeldig. ... Så jeg prøver å få bekreftet flere ganger. (Lyngseth, upublisert)

Det framkommer her en observerende holdning i møte barnet. Samspill og samhandling med barnet står i fokus fra den voksnes side samtidig som observasjonen utføres. I dynamisk observasjon er det også et poeng at barnet er i en dagligdags naturlig aktivitet i barnehagen. Undersøkelsen viste også at dersom deltakende observasjon ikke var mulig, ble barnet i størst mulig grad observert i lek og aktivitet i tråd med TRAS-håndboken anbefaling. En informant uttrykte dette slik:

Jeg observerer først samspillet. Da har jeg med meg ei notisbok. Spørsmålene kan jeg jo, så jeg vet hva jeg skal observere. ... Så jeg ønsker på en måte å se det i den aktiviteten barnet er i. Det er det som er målet. (Lyngseth, upublisert)

I Bue sitt forskningsprosjekt fant hun at det var et forhold mellom kartlegging og eventuelle tiltak eller tilrettelegging for enkeltbarnet. Et resultat viste at 61,5 % av barnehagene i undersøkelsen mente at det var enklere å se barnets neste steg i utviklingen ved å bruke TRAS-observasjoner aktivt (Bue, 2007). Resultatene viste også at det var en sammenheng mellom at barn med språkvansker ble oppdaget tidlig (38,5 %) og økt mulighet for å se hva barnet ville trenge av pedagogisk tilrettelegging (56,4 %) og eventuell forebyggende språkstimulering. Dette samsvarer med funn fra Lyngseth (2008) som viser at den dynamiske forståelsen er integrert i det faglige arbeidet i barnehagens hverdag. Et sitat som er beskrivende for den dynamiske arbeidsmåten er følgende:

Vi fant at observasjonsbarnet hadde kommet fram til dette utviklingsnivået, og da la vi til rette et lite stimuleringsopplegg for dette barnet. (Lyngseth, 2008a, s. 360)

ALLMENNFOREBYGGENDE MULIGHETER

I de tre forskningsprosjektene framkommer det resultater som viser at TRAS-observasjoner utføres jevnlig i løpet av året. Hos Lyngseth (2008a) framkom det at kommunen hadde bestemt at som et minimum skulle alle barn på 2 og 5 år observeres. Det er sammenfallende funn mellom Bue (2007) og Lyngseth (2010) som viser at mange barnehager velger å observere med TRAS to ganger i året. I prosjektet Lyngseth (2010) framkom dette slik:

Vi observerer med TRAS to ganger i året. Ofte i forbindelse med foreldresamtalene, da. (Lyngseth 2010, s. 145)

71,8 % av barnehagene i Bue (2007) sin undersøkelse observerte barna systematisk med TRAS to ganger i året, mens noen barnehager (12,8 %) observerte systematisk en gang i året. I et allmennforebyggende perspektiv gir dette mulighet for å følge med barnas utvikling fra en observasjonsperiode til neste. Det kan også gi en pekepinn på hvilke tema eller pedagogiske opplegg som kan være gunstige for barnegruppa som helhet. Lyngseth (upublisert) fant at enkle allmennforebyggende tiltak ble satt i verk på gruppenivå. En pedagogisk leder fortalte:

... Og der vi finner mest mangler, det er jo på uttale. Det er jevnt over, de fleste har litt problemer med lydene. ... så må vi begynne å ha litt sånn munn og tunge gymnastikk. Da tar vi det i samlinger med alle barna. (Lyngseth, upublisert)

De allmennforebyggende mulighetene på gruppenivå kan altså gjennomføres som generelle pedagogiske tiltak som flettes inn i barnehagens hverdag. Dette kan også gjøres på et tidlig tidspunkt for å støtte enkeltbarn som strever med språket.

INDIVIDFOREBYGGENDE MULIGHETER

For å kunne jobbe forebyggende med enkeltbarn som står i risiko for en forsinket eller uheldig utvikling, er det nødvendig å oppdage disse barna tidligst mulig. Ofte kan barn allerede ha kjente diagnoser eller være utredet i forhold til ulike problematikker før de begynner i barnehagen. Noen barn kan barnehagepersonalet være bekymret for uten at det er noen diagnose, disse barna blir ofte kalt "bekymringsbarn". Den individforebyggende tankegangen kommer tydelig fram i de tre forskningsprosjektene. Bekymringsbarn eller barn med spesielle vansker ble observert med TRAS for å kunne si noe mer spesifikt om barnets funksjon. Dette framkom fra en pedagogisk leder på denne måten:

Og så gjør vi det hvis det er noen barn som det er spesifikt vansker med. Da går vi inn med TRAS observasjon for å finne ut hvor det er vansker. (Lyngseth, 2010, s. 145)

I prosjektet til Lyngseth (2008a) ble ett barn viderehenvisning til Pedagogisk Psykologisk Tjeneste på grunnlag av TRAS-observasjoner. I denne undersøkelsen var det med to barn som allerede hadde spesialpedagogisk oppfølging. Hos disse to barna ble TRAS-observasjoner benyttet som grunnlag for videre pedagogisk arbeid og tiltak. For ett av disse barna ble TRAS-observasjoner et nyttig bidrag til revidering av barnets individuelle plan.

Barnehagene i Bue (2007) sin undersøkelse brukte TRAS-observasjoner i stor grad til å observere bekymringsbarn. 48,7 % svarte at de benyttet TRAS-observasjoner i stor grad og 33,3 % i meget stor grad i forhold til barn som de var usikre på eller bekymret for. Totalt 82 % benyttet altså TRAS-observasjoner i arbeidet med bekymringsbarn. Videre fant Bue at barnehagene i noen grad (35,9 %) oppdaget barn med ulike vansker tidlig når de observerte med TRAS. Hele 87,2 % mente at de i ulik grad oppdaget vansker hos barn tidligere ved å benytte TRAS-observasjoner.

DISKUSJON

De tre forskningsprosjektene denne artikkelen bygger på illustrerer at personalet i mange barnehager har integrert TRAS observasjoner i sitt faglige arbeid. Den dynamiske forståelsen synes også å være integrert i observasjonsarbeidet og forståelse for hvordan resultatene av observasjonen kan brukes videre i pedagogisk arbeid. Uten at det kan måles eller settes i en større sammenheng, så leder disse forskningsresultatene oppmerksomheten mot de forebyggende mulighetene som ligger i arbeidet med dynamisk språkkartlegging med TRAS-observasjoner. I Stortingsmelding nr. 16 ...og ingen sto igjen (Kunnskapsdepartementet, 2007) påpekes det at en god språkutvikling vil virke fremmende på et barns læring. Motsatt vises det til at en forsinket språkutvikling vil kunne virke hemmende på et barns læringsmuligheter. Barnehagen er en viktig arena for barns språkutvikling og sosiale læring.

TRAS gir mulighet til å observere et barns språkfunksjon på området samspill og kommunikasjon. Dette er grunnleggende språklige ferdigheter som er nødvendig for barnets deltakelse i sosialt samspill med andre barn og voksne i barnehagen (Færevaa, 2003). Dynamisk observasjon med TRAS på dette området vil gi den voksne observatøren en mulighet til å delta i

samspill og lek med barnet samtidig som det gir innblikk og informasjon om barnets språkfunksjon i kommunikasjon og samspill. Fra en helsemessig og sosial synsvinkel vil det være viktig å kunne sette inn forebyggende innsats så tidlig som mulig i et barns liv. Dersom det gjennom observasjoner med TRAS på området samspill og kommunikasjon avdekkes forhold som kan gi en uheldig utvikling for barnet, har barnehagen mulighet til å ta tak i dette og sette i verk stimulerings tiltak. Det handler blant annet om å skape gode sirkler for barnet og et godt læringsmiljø i barnehagen (Hagtvet & Horn, 2008). Å kunne delta i samspill, lek og kommunikasjon med andre barn er en grunnleggende forutsetning for å tilegne seg språklige og kommunikative ferdigheter.

På området språkforståelse og språklig bevissthet gir språkbobservasjoner med TRAS observatøren kunnskap og innsikt i observasjonsbarnets forståelse av verbalspråk samt barnets bevissthet om rim, rytme og språklig innhold. Dette er språklige kompetanse som er grunnlaget for videre språkutvikling. TRAS observasjonen skiller mellom språkforståelse og talespråk. Det typiske utviklingsmønsteret hos små barn er at det utvikler forståelse for verbalspråket før det selv kan uttrykke seg verbalt (Horn, 2003). Hvilke forebyggende muligheter kan språkbobservasjoner på dette området gi? Resultater fra TRAS-observasjoner på området språkforståelse kan gi barnehagepersonalet kunnskap om barnets utviklingsnivå og dermed muligheten til å se barnets neste steg i sin utvikling. Gjennom å finne et barns kapasitet og kompetanse for å forstå verbalspråket, får pedagogen opplysninger om mulighet for eventuelle språkstimulerings tiltak både på individ og gruppenivå.

TRAS materialet gir også mulighet for å observere på områdene ekspressivt språk, uttale og ordproduksjon. Talespråket hos barn er det som oftest legges merke til og kan vekke bekymring hos foreldre. Gjennom TRAS-observasjoner kan det tidlig oppdages og gi støtte til pedagogens vurderinger om et barn har reelle uttale problemer eller om det er et generelt utviklingstrekk ved barnets verbalspråk det dreier seg om. Det er store variasjoner mellom barn som kan skyldes enkle forhold som modning og utvikling og dette må tas med i vurderingen av observasjonsresultatene (Espenakk, 2003). På dette området vil en TRAS-observasjon kunne gi økt faglig presisjonsnivå dersom det viser seg at et barn bør henvises videre til for eksempel logoped.

Når det gjelder barns uttale sier informanten i Lyngseths prosjekt (2010) at de ofte finner problemer på dette området ved observasjon med TRAS. Dette gjelder ofte flere barn i gruppen og gir derfor en mulighet til allmennforebyggende tiltak på dette området.

De allmennforebyggende mulighetene gjennom tiltak etter dynamisk språkkartlegging med TRAS-observasjoner, kan anses som god barnehagepedagogikk som gjelder alle barn i barnehagen. Etter språkbobservasjoner med TRAS finner personalet områder hvor flere barn kan ha behov for litt ekstra språkstimulering, uten at det er nødvendig med spesialpedagogisk hjelp eller spesielle tiltak ut over det som til vanlig foregår i barnehagehverdagen. De individforebyggende mulighetene derimot, kan ses i sammenheng med enkeltbarn som har behov for mer oppfølging og tiltak enn det som kan gis på gruppenivå. TRAS-observasjoner kan gi det pedagogiske personalet i barnehagen en mulighet for å justere og tilpasse aktiviteter i barnehagen i forhold til det enkelte barnet. Her kan det også være snakk om barn hvor det oppdages tidlig med TRAS-observasjoner at det må settes inn ekstra tiltak for å hjelpe dette barnet i sin utvikling.

AVSLUTNING

I en kort sammenfatning vil jeg si at selv om den kunnskapen som har framkommet gjennom resultater fra de tre undersøkelsene som omhandler barnehagens erfaringer med bruk av TRAS-observasjoner, kun viser noen fragmenter av barnehagens pedagogiske praksis, ser ut til at personalet i barnehagene har integrert TRAS-observasjoner i sitt faglige arbeid og dermed fått økt faglig kompetanse angående dynamisk observasjon samt bevissthet om barns språkutvikling. I denne artikkelen har jeg belyst hvilken mulighet den økte kompetansen hos personalet kan ha i det forebyggende arbeidet med barns språkutvikling i barnehagen. At personalet i barnehagen er bevisst om sin egen rolle i samspill med barn og har en bevissthet om de mulighetene som ligger i daglig språkstimulering vil etter min mening kunne gi en allmennforebyggende effekt. De individforebyggende mulighetene ved dynamisk språkkartlegging med TRAS-observasjoner kan bidra til at barn med behov for ekstra hjelp og støtte oppdages tidligere slik at hjelpetiltak kan settes inn.

LITTERATUR

- Befring, E. (2008). Forebygging i en psykososial kontekst. I E. Befring & R. Tangen (Red.), *Spesialpedagogikk* (sid. 170–191) Oslo: Cappelen.
- Bue, E. (2007). *TRAS i barnehagen: En kvantitativ studie av hvordan TRAS-materialet (Tidlig Registrering Av Språkutvikling) brukes som verktøy i barnehagen*. Trondheim: NTNU.
- Duna, K. E., Forst J., & Monsrud, M. B. (2008). *Arbeidsproven*. Oslo: Bredtvet kompetansesenter.
- Espenakk, U. (Red.). (2003). *TRAS-håndbok*. Stavanger: Høgskolen i Stavanger, Senter for leseforskning.
- Espenakk, U. (2003). Uttale. I U. Espenakk (Red.), *TRAS-håndbok* (sid. 94–102). Stavanger: Høgskolen i Stavanger, Senter for leseforskning.
- Færevaa, M. K. (2003). Samspill. I U. Espenakk, (Red.), *TRAS-håndbok* (sid. 46–55). Stavanger: Høgskolen i Stavanger, Senter for leseforskning.
- Hagtvet, B. E. (2004). *Språkstimulering: Tale og skrift i førskolealderen*. Oslo: Cappelen.
- Hagtvet, B., & Horn, E. (2008). Forebyggende satsing med vekt på styrking av barns språk. I E. Befring & R. Tangen (Red.), *Spesialpedagogikk* (sid. 433–454) Oslo: Cappelen.
- Horn, E. (2003). Språkforståelse. I U. Espenakk (Red.), *TRAS-håndbok* (sid. 77–85). Stavanger: Høgskolen i Stavanger, Senter for leseforskning.
- Høigård, A., Mjør, I., & Hoel, T. (2009). *Temahefte om språkmiljø og språkstimulering i barnehagen*. Oslo: Kunnskapsdepartementet.
- Killén, K. (2007). *Barndommen varer i generasjoner: Forebygging er alles ansvar*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Kunnskapsdepartementet. (2006). *Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver*. Oslo. Kunnskapsforlaget.
- Kunnskapsdepartementet. (2007). *... og ingen sto igjen: Tidlig innsats for livslang læring*. Stortingsmelding nr. 16 (2006-2007). Oslo: Departementet.
- Kunnskapsdepartementet. (2008). *Kartlegging av språkstimulering og språkkartlegging i kommunene*. Oslo: Rambøll på oppdrag av Kunnskapsdepartementet.
- Kunnskapsdepartementet. (2009a). *Rett til læring* (NOU 2009:18). Oslo: Departementet.
- Kunnskapsdepartementet. (2009b). *Kvalitet i barnehagen* (Stortingsmelding nr. 4, 2008–2009). Oslo: Departementet.
- Lyngseth, E. J. (2008a). Erfaringer med bruk av TRAS-observasjoner i barnehagen. *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 92(5), 352–363.

- Lyngseth, E. J. (2008b). Språkobservasjoner og språkaktiviteter i barnehagen. I S. Kibsgaard (Red.), *GLSM i barnehagen* (sid. 74–84). Oslo: Universitetsforlaget.
- Lyngseth, E. J. (2010). Samarbeid mellom barnehagen og helsestasjonen om barn med behov for ekstra hjelp til språkutvikling. I T. M. Guldal, C. F. Dons, S. Sagberg, T. Solhaug & R. Tromsdal (Red.), *FoU i praksis 2009: Rapport fra konferanse om praksisrettet FoU i lærerutdanningen* (sid. 139–150). Trondheim: Tapir.
- Lyngseth, U. J. (upublisert). Prosjekt om språkkartlegging i barnehagen og på helsestasjon.
- Løkken, G., & Søbstad, F. (2006). *Observasjon og intervju i barnehagen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Solheim, R. G. (2003). Statistisk bearbeiding av TRAS. I U. Espenakk, (Red.), *TRAS-håndbok* (sid. 17–21). Stavanger: Høgskolen i Stavanger, Senter for leseforskning.
- Vygotskij, L. (1978) *Mind in society*. Edited by M. Cole, V. John-Steiner, S. Schribner, & E. Suberman. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Vygotskij, L. (1982). *Om barnets psykiske utvikling: En artikkelssamling*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Vygotskij, L. (1988). *Thought and language*. (Ed.), A. Kozulin. Cambridge, MA: MIT Press.